

Молдованова А.О.

*Луганський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ ВЧИТЕЛІВ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЧИННИКІВ, ЩО ЇХ ВИКЛИКАЮТЬ

У статті розглядаються результати дослідження, яке було проведено в рамках констатувального експерименту. Визначено та проаналізовано зв'язок між проявами педагогічної агресії та факторами, які впливають на її виникнення.

Ключові слова: *агресивність, педагогічна агресія, синдром «професійного вигорання».*

Постановка проблеми

Сучасна педагогічна діяльність насичена різними напруженими ситуаціями і факторами, що несуть у собі потенційну можливість підвищеного емоційного реагування. Умови діяльності набувають риси напруженої ситуації, коли вони сприймаються, розуміються й оцінюються як складні та небезпечні.

До напружених ситуацій педагогічної діяльності дослідники А.Маркова, Л.Мітіна відносять: ситуації взаємодії вчителя з учнями на уроці (порушення дисципліни і правил поведінки, непередбачені конфліктні ситуації, ігнорування вимог учителя); ситуації, що виникають у процесі спілкування вчителя із колегами й адміністрацією навчального закладу (різкі розходження у думках, перевантаженість дорученнями, конфлікти, непродуманість інновацій у школі); ситуації взаємодії вчителя із батьками учнів (розходження в оцінюванні учня вчителем і батьками, неувага з боку батьків до процесу виховання дітей) [1; 2].

Останнім часом у вітчизняній та зарубіжній психології з'являється безліч праць, які вивчають вплив професійної діяльності на особистість і психічне здоров'я вчителів (А.Маркова, Л.Мітіна, А.Осницький) [1; 2; 3]. Багато науковців розглядають питання саморегуляції навчальної діяльності й попередження щодо виникнення перевантажень у вчителів (В.Семиченко, Т.Форманюк, О.Чебикін) [5; 6; 7].

Поведінка сучасних учителів нерідко характеризується підвищеною напруженістю, наслідком якої є грубість, нестриманість, крик, образи учнів і т. ін. Агресивна реакція вчителя суперечить педагогічній доцільності впливу на учня і вважається причиною прогресуючої невротизації школярів. Професійний обов'язок вимагає від педагога прийняття зважених рішень, подолання спалахів гніву і

роздратованості. Однак внутрішнє стримування емоцій не призводить до заспокоєння. Крім того, негативні емоційні стани, що постійно повторюються, часто густо призводять до закріплення негативних особистісних якостей педагога, таких як агресивність [4].

Метою статті є виклад та аналіз результатів експериментального дослідження чинників, що викликають прояви агресивності вчителя у його професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу

Експериментальне дослідження проводилося на базі 10 навчальних закладів м. Луганська і Луганської області упродовж 2008–2009 рр. Серед них — 5 загальноосвітніх шкіл і 5 спеціалізованих навчальних закладів, гімназій і колегіумів, тобто закладів освіти нового типу. З них 5 шкіл — це міські навчальні заклади, а 5 — сільські. Вибірку склали 416 педагогів (91% жінок і 9% чоловіків).

У дослідженні використано такі діагностичні методики: опитувальник «Самооцінка форм агресивної поведінки (модифікований варіант методики А.Басса-А. Даркі)»; опитувальник «Професійне вигорання» для педагогічних працівників (на основі моделі К.Маслаха і С.Джексон; автори модифікації опитувальника — викладачі кафедри психології професійної діяльності Санкт-Петербурзького державного університету); методика визначення самооцінки (С.Будасі); тест «Задоволеність працею»; методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж.Роттера (адаптація Е.Бажина, С.Голинкіної, А.Еткінда); методика багатофакторного дослідження особистості Р.Кеттелла; методика «Особистісна зрілість» (Ю.Гільбух).

З метою багатогранного розгляду феномену педагогічної агресії ми поділяємо вибірку на групи. Так, для визначення гендерних особливостей проявів агресії у педагогів окремо розглядаємо дані жінок-учителів і чоловіків-учителів. Щоб визначити різницю у проявах агресивності, вибірку поділено на 5 груп з урахуванням стажу роботи: до 5 років, 6–10 років, 11–15 років, 16–20 років, понад 21 рік. Окремо розглядаються вчителі, які мають дітей та ті, що їх не мають. Особливості агресивних проявів вивчалися залежно від сімейного стану. Аналізу підлягали вчителі, що викладають різні навчальні дисципліни. Вибірка розглядалася з точки зору типу навчального закладу, де працює педагог, тобто окремо вчителі загальноосвітніх навчальних закладів і окремо вчителі навчальних закладів нового типу. Також бралися до уваги особливості місцевості, де розташовано заклад освіти (сільська чи міська місцевість).

У цілому дослідження проходило в середині навчального року, що виключає фактор дезадаптації, яка може спостерігатися на початку року як у дітей, так і у вчителів, а також фактор емоційного виснаження, яке часто настає наприкінці навчального року. Це означає, що агресивність педагогів, їхні особистісні якості

й особливості поведінки майже стабільні, що і є предметом нашого дослідження.

Аналіз передбачає виявлення зв'язку між агресивністю вчителів і такими характеристиками, як стать, стаж роботи, тип навчального закладу, місце проживання, сімейний стан, кількість дітей та предмет, що викладає педагог. Для підвищення точності висновків був використаний t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок із поправкою на різницю дисперсій.

Розглянемо особливості агресивності вчителів в гендерному аспекті. У цілому за формами прояву агресії вчителі-жінки і вчителі-чоловіки не відрізняються один від одного. Єдиною вірогідною відмінністю є більша схильність учителів чоловічої статі до фізичної агресії ($t = - 2,5, p \leq 0,05$). Однак, якщо порівняти середні показники за формами агресії, то можна зазначити, що чоловікам більш притаманна дратівливість, негативізм, підозрілість та вербальна агресія. Отже, за даними дослідження вчителі-чоловіки більш схильні до проявів агресії, ніж вчителі-жінки.

Наступний фактор — стаж роботи. Стаж представлено п'ятьма рівнями: I рівень — від 0 до 5 років; II рівень — від 6 до 10 років; III рівень — від 11 до 15 років; IV рівень — від 16 до 25 років; V рівень — більше 26 років стажу.

З метою виявлення впливу стажу на показники і форми агресії вчителів використаний однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA).

Таблиця 1

Кореляція агресивності вчителів і стажу роботи

Форма агресії	0–5	6–10	11–15	16–25	>26	F	p
Фізична	1,28	1,45	1,08	1,33	1,07	1,68	0,1951
Непряма	1,35	1,76	2	1,68	1,76	1,21	0,2713
Дратівливість	2,04	2,53	2,08	2,24	2,16	0,06	0,8081
Негативізм	1,59	1,84	1,98	2,32	1,84	1,87	0,1721
Образа	1,87	1,78	1,96	2,1	1,86	0,17	0,6837
Підозрілість	1,15	1	1,38	1,24	1,18	0,21	0,6435
Вербальна	1,57	1,78	1,52	1,65	1,44	1,07	0,3008
Фізична	1,28	1,45	1,08	1,33	1,07	1,68	0,1951

Примітка: * $\leq 0,05$; ** $\leq 0,01$

З таблиці видно, що найяскравіше фізична агресія, вербальна агресія і дратівливість проявляється у педагогів зі стажем роботи від 6 до 10 років. Для непрямой агресії та підозрілості найнапруженішим є період від 11 до 15 років праці. До негативізму, почуття провини й образи більш схильні педагоги зі стажем роботи від 16 до 25 років. Отже, молоді педагоги зі стажем роботи до 5 років і досвідчені вчителі зі стажем понад 26 років найменше схильні до проявів агресивності. Однак, у цілому, отримані дані свідчать про відсутність зв'язку між стажем роботи вчителів і їхньої схильності до агресивних проявів у професійній

діяльності. Можна сказати, що ймовірність прояву агресії і у молодих педагогів, і у досвідчених вчителів приблизно однакова.

Наступний показник — тип навчального закладу, тобто загальноосвітній чи спеціалізований. Для більш точних висновків використовувався *t*-критерій Стьюдента. Тут дійсно існує суттєва різниця в особливостях прояву агресивності між учителями різних типів шкіл. Педагоги, які працюють у загальноосвітніх школах, за всіма показниками і формами агресії більш агресивні. Особливо варто відзначити яскраві відмінності у почутті провини ($t = 8,02, p \leq 0,01$), яке вчителі загальноосвітніх шкіл відчувають значно сильніше. Також у цих педагогів більш виражені фізична агресія ($t = 7,84, p \leq 0,01$), дратівливість ($t = 7,21, p \leq 0,01$), негативізм ($t = 7,21, p \leq 0,01$) і вербальна агресія ($t = 6,84, p \leq 0,01$).

На наш погляд, такі значні відмінності щодо прояву агресивності вчителів різних типів навчальних закладів пов'язані з умовами, в яких працюють педагоги. По-перше, це контингент учнів. Як правило, у спеціалізованих навчальних закладах навчаються діти більш інтелектуально розвинені, краще виховані, із стійкою мотивацією до навчання. Не дивно, що з такими учнями приємніше працювати, оскільки менше часу і сил потрібно витратити, щоб зацікавити, домогтися дисципліни в класі. Окрім того, батьки учнів спеціалізованих навчальних закладів також більше уваги приділяють вихованню дітей і зацікавлені в їхніх успіхах у навчанні. Тому тут інтереси школи і батьківської спільноти співпадають. По-друге, це фізичні умови школи. Тобто, спеціалізований навчальний заклад завжди краще обладнаний, постійно поповнюються бібліотечні фонди, з'являються комп'ютерні класи й електронні засоби навчання, що полегшує роботу вчителя і надає йому можливість професійно зростати. По-третє, у спеціалізованих навчальних закладах частіше впроваджуються різні інноваційні ідеї і підходи до процесу навчання, що також сприяє підвищенню професіоналізму вчителя.

Учителі, що працюють у загальноосвітніх школах, частіше за все цього позбавлені. Звідси і підвищений негативізм, і роздратованість, і аутоагресія, і агресія, спрямована назовні.

Отже, можна стверджувати, що тип навчального закладу впливає на прояв агресивності педагогів. Всі показники і форми прояву агресії більш властиві учителям загальноосвітніх шкіл. Проаналізуємо це за типом місцевості, де мешкає і працює вчитель (табл. 2).

З таблиці видно, що деякі показники і форми агресії дійсно залежать від місця проживання. Наприклад, рівень негативізму найвищий у вчителів Попаснянського району, який належить до сільських і найбільш депресивних районів Луганської області. В інших містах і районах негативізм проявляється на середньому рівні. Така форма агресії, як образа, більш притаманна педагогам Попас-

няньського, Марківського, Біловодського, Кременського районів, а також педагогам м. Луганськ. До почуття провини схильні вчителі Попасняньського, Марківського, Біловодського, Сватівського районів та м. Луганськ. Найнижчі показники за негативізмом, образою і почуттям провини у педагогів м. Антрацит, м. Молодогвардійськ і м. Красний Луч.

Таблиця 2

Кореляція агресивності вчителів і типу місцевості

Форма агресії	Луганськ	Антрацит	Молодо-гвардійськ	Красний Луч	Красноріччя	Попасна	Марковка	Біловодськ	Нижньо-одуванськ	F	p
Фізична	1,6	0,35	1,56	0,34	1,84	1,91	0,9	2,23	0,14	1,62	0,2033
Непряма	2,16	0,65	1,63	1,11	2,03	2,56	1,76	2,62	0,55	0,05	0,8194
Дратівливість	2,52	0,98	1,91	1,32	4,41	2,49	2,29	2,31	1,5	1,35	0,2454
Негативізм	2,25	0,62	2,13	1,23	1,95	3,09	1,94	2,85	2,27	9,14**	0,0027
Образа	2,22	0,4	1,87	1,3	2,16	2,4	2,71	3	1,77	19,24*	<0,001
Підозрілість	1,62	0,12	0,8	1,27	1,38	1,53	1,35	1	1,14	0,44	0,5056
Вербальна	1,89	0,56	1,83	0,8	1,84	2,09	1,41	2,69	1,45	0,96	0,3274
Почуття провини	3,14	0,31	2,81	0,93	2,03	3,8	3,45	3,31	3,14	20,17*	<0,001

Примітка: * $\leq 0,05$; ** $\leq 0,01$

З вищезазначеного витікає, що найнегативніше налаштованими і пригніченими почуваються педагоги, які мешкають у сільській місцевості, а також вчителі з обласного центру. Педагоги, які працюють у невеликих містах, цих проявів агресії не демонструють. Ці міста характеризуються постійним стабільним економічним розвитком, що переважно пов'язано із розвитком вугільної промисловості, а також відносно невисоким рівнем злочинності. Сільське господарство, яке переважає у Попасняньському, Марківському, Кременському, Біловодському та Сватівському районах, останні десятиліття переживає занепад, що негативним чином відображається на мешканцях села. Луганськ — навпаки, велике місто, однак, як і в більшості великих міст України, соціоекономічна ситуація тут не найкраща, що впливає на емоційний стан його мешканців.

Отже, саме невеликі міста, районні центри створюють більш сприятливу атмосферу, де агресивні прояви вчителів — рідке явище.

Далі ми дослідили залежність педагогічної агресії від сімейного стану. Значна кореляція отримана лише за шкалою «підозрілість» ($t = 3,23$, $p \leq 0,01$). Підозрілість більш яскраво проявляється у вчителів, що не перебувають у шлюбі.

Наступний показник — кількість дітей. Тут можна зробити лаконічний висновок: агресивність педагогів не пов'язана ні з фактом наявності дітей, ні з

їхньою кількістю. Отже, склад сім'ї і агресивні прояви педагогів у професійній діяльності зв'язку не мають.

Остання характеристика — предмет, що викладає вчитель. Умовно виділено 9 груп педагогів за фахом.

Таблиця 3

Кореляція агресивності вчителів і предмета, який він викладає

Форма агресії	Вихователі	Вчителі початкових класів	Вчителі іноземної мови	Керівники	Вчителі природничо-наукових дисциплін	Вчителі рос. мови та літератури	Вчителі укр. мови та літератури	Вчителі трудового навчання	Вчителі фізичної культури	F	p
Фізична	1,1	1,45	1,34	1,4	1,08	1	1,07	1,15	1,2	4,11*	0,0434
Непряма	2,2	1,78	1,72	1,5	1,67	1,67	1,82	1,08	1,75	0,49	0,4857
Дратівливість	2	2,19	2,17	2,6	2,12	2,37	2,45	2,38	2,1	0,46	0,4984
Негативізм	1,7	2,27	1,68	2,5	1,86	2,37	1,85	1,69	2,05	0,77	0,3805
Образа	1,8	2,06	1,86	2,8	1,85	2,04	2,15	1,46	1,55	0,69	0,4075
Підозрілість	1,2	1,37	1	1,2	1,17	1,22	0,98	1,15	1,45	0,53	0,4676
Вербальна	0,6	1,57	1,58	1,6	1,58	1,67	1,55	1,46	2	1,5	0,2208
Почуття провини	2,9	2,72	2,32	3,6	2,5	2,44	2,65	2,23	2,15	1,3	0,2549

Примітка: * $\leq 0,05$; ** $\leq 0,01$

З таблиці видно, що від предмета, який викладає педагог, і від посади, яку він займає, залежить лише показник фізичної агресії. Відзначимо, що більше за інших до прояву агресивності схильні вчителі початкових класів, учителі іноземних мов і педагоги, які займають керівні посади. Прояви фізичної агресії не притаманні вчителям, що викладають природничо-наукові дисципліни, вчителі російської та української філології, а також педагоги з виховної роботи, тобто вихователі груп подовженого дня, педагоги-організатори, керівники гуртків, соціальні педагоги, бібліотекарі та ін.

На наш погляд, схильність керівників до фізичної агресії пояснюється підвищеною напруженістю, інтенсивністю та відповідальністю їхньої діяльності. Праця із маленькими дітьми від учителів початкових класів також вимагає підвищеної відповідальності, уміння навчити дітей дисципліні, відсутність чого може призводити до афективних зривів у професійній діяльності. Схильність до фізичної агресії вчителів іноземних мов може бути пов'язана з тим, що успіх у вивченні їхнього предмета залежить від багатьох специфічних факторів: здібності дитини, мотивація до вивчення іноземної мови, висока залежність від попередніх знань, тобто майже неможливо вивчити іноземну мову, якщо якийсь

блок знань пропущено. Саме тому дуже невелика кількість учнів прагне навчатися упродовж усього процесу вивчення іноземної мови в школі. Це призводить до незадоволеності вчителя результатами своєї праці і може бути причиною більш вираженої схильності до фізичної агресивності у порівнянні з іншими педагогічними працівниками.

Подальше дослідження полягає у проведенні кореляційного аналізу, що дає змогу визначити наявність зв'язку між агресією педагогів та особливостями особистості і змінами в емоційній сфері на фоні впливу на них професійної діяльності. З'ясування факторів, які сприяють розвитку агресивності вчителів, допоможе у процесі створення програми профілактики агресивних проявів у професійній діяльності педагога. Всі кореляційні зв'язки розглянемо у гендерному аспекті.

Розглянемо кореляцію педагогічної агресії із професійним вигоранням. Дослідження показало, що агресія педагогів дійсно має зв'язок із професійним вигоранням. Так, якщо звернути увагу на жіночу вибірку, то можна стверджувати, що емоційне виснаження призводить до підвищення ймовірності прояву фізичної ($r = 0,12$), непрямой ($r = 0,14$), вербальної агресії ($r = 0,10$), негативізму ($r = 0,11$), образи ($r = 0,14$) і почуття провини ($r = 0,16$). І, навпаки, схильність до редукації власних досягнень знижує перелічені показники. Такий показник синдрому «професійного вигорання», як деперсоналізація, в жіночій вибірці значущого зв'язку із формами прояву агресії не має.

У чоловіків-учителів агресія значно менше залежить від емоційного виснаження. Єдиним значущим взаємозв'язком виступає підвищення почуття провини ($r = 0,32$) на фоні підвищеного емоційного виснаження. Деперсоналізація у чоловіків позитивно пов'язана із непрямую агресією ($r = 0,33$) та почуттям провини ($r = 0,33$). Редукація власних досягнень, як і у жінок, знижує будь-які показники агресії. Лише один показник ніяк не пов'язаний із професійним вигоранням чоловіків-педагогів, а саме фізична агресія.

Наступний крок — визначення впливу суб'єктивного локусу контролю вчителя в різних сферах життєдіяльності на його агресивність.

Так, в цілому у жінок-учителів загальна інтернальність та інтернальність у різних сферах негативно пов'язані із проявами агресії. Це свідчить про те, що агресія властива жінкам-педагогам із екстернальним локусом контролю, тобто тим, хто звик звинувачувати у своїх поразках довколишніх людей або зовнішні обставини. Отже, чим віща інтернальність у досягненнях, невдачах, сімейних, виробничих і міжособистісних стосунках, а також у здоров'ї, тим менш імовірний прояв агресії. Найменший зв'язок із інтернальністю мають такі форми агресії, як роздратованість і підозрілість. Інші показники і форми агресії мають багато негативних кореляційних зв'язків із інтернальністю.

У чоловіків-педагогів зв'язок агресії із інтернальністю також негативний,

але не такий глобальний, хоча коефіцієнти кореляції значно вищі. Отже, чим вищий рівень загальної інтернальності, тим нижча ймовірність появи фізичної ($r = - 0,47$) та вербальної агресії ($r = - 0,40$), почуття провини ($r = - 0,40$). Інтернальність у досягненнях знижує ймовірність прояву фізичної агресії ($r = - 0,47$) та зменшує почуття провини ($r = - 0,38$). Одна з найсильніших кореляцій — зниження роздратованості ($r = - 0,62$) при підвищенні інтернальності у невдачах. Інтернальність у сфері сімейних стосунків знижує ймовірність прояву фізичної агресії ($r = - 0,61$), негативізму ($r = - 0,43$), образи ($r = - 0,33$) і почуття провини ($r = - 0,45$). У сфері виробничих стосунків інтернальність сприяє зменшенню негативізму ($r = - 0,41$), образи ($r = - 0,35$) і почуття провини ($r = - 0,55$). Інтернальність у здоров'ї, як і у жінок, знижує майже всі форми агресії, крім підозрливості та дратівливості.

Далі розглянемо як фактор впливу на педагогічну агресію задоволеність вчителя своєю роботою.

Задоволеність роботою у вчителів-жінок знижує ризик прояву фізичної ($r = - 0,12$) і непрямой агресії ($r = - 0,14$), зменшує підозрливість ($r = - 0,11$) та почуття провини ($r = - 0,19$). У вчителів-чоловіків задоволеність роботою значно менше пов'язана із агресивністю. Так, єдиним сильним кореляційним зв'язком є зменшення ризику прояву фізичної агресії ($r = - 0,36$) при підвищенні рівня задоволеності роботою.

Визначимо зв'язок агресії вчителів з їхньою особистісною зрілістю.

У жінок-вчителів особистісна зрілість взагалі та окремі її складові знижують ймовірність прояву всіх форм і показників агресії. Найменше особистісна зрілість впливає на прояви вербальної агресії.

Мотивація досягнень і почуття громадянського обов'язку не пов'язані із негативізмом, образою, підозрливістю, вербальною агресією та почуттям провини. Інші характеристики особистісної зрілості значно знижують ймовірність прояву агресії.

У чоловіків-вчителів зв'язок особистісної зрілості й агресії набагато менший, хоча також негативний. Найбільше особистісна зрілість впливає на підозрливість, яка у чоловіків-вчителів не пов'язана лише із почуттям громадянського обов'язку. Дратівливість зменшується при збільшенні мотивації досягнень, підвищенні почуття громадянського обов'язку, підсилюванні адаптивної життєвої настанови. Вербальна агресія у чоловіків тим менша, чим вище розвинене почуття громадянського обов'язку й адаптивність життєвої настанови. Непряма агресія знижується при підвищенні адаптивної життєвої настанови, почуття провини менше у тих чоловіків-вчителів, у яких вища здатність до психологічної близькості.

Аналіз взаємозв'язків рис особистості з показниками і формами агресії допомагає сформулювати уявлення про якості особистості, що сприяють або перешкоджають проявам агресії у професійній діяльності педагогів. Так, фізична аг-

ресія у жінок пов'язана з такими рисами особистості, як сміливість і мрійливість. Підозрілість розвивається у гнучких педагогів-жінок. Інші взаємозв'язки у жінок дають змогу характеризувати комплекс якостей особистості, які властиві неагресивним учителям-жінкам. Наприклад, яскраво виділяються три особистісні риси, які негативно пов'язані зі всіма показниками і формами агресії: афектотімія, м'якосердя, високий самоконтроль. Також висока совісність знижує прояви непрямой агресії, зменшує дратівливість, образливість, підозрілість, почуття провини. Емоційна стійкість зменшує ризик непрямой агресії, знижує образливість, підозрілість, почуття провини. Підозрілість знижує ризик прояву фізичної агресії, дратівливості, образливості. Проникливість знижує ризик прояву непрямой агресії, зменшує дратівливість, образливість, почуття провини. Самостійність сприяє зниженню непрямой агресії, образливості, підозрілості.

У вчителів-чоловіків риси особистості значно менше пов'язані із агресією. Серед рис, що характеризують агресивних чоловіків-учителів, можна визначити такі, як-то: домінантність, що пов'язана із почуттям провини; безтурботність — із дратівливістю; схильність до почуття провини підвищує ризик прояву фізичної агресії; напруженість має багато показників агресії: фізичну і непрямую агресію, дратівливість, образливість, почуття провини.

Інші якості характеризують неагресивних чоловіків-учителів. Наприклад, афектотімія характерна для чоловіків із низькою вербальною агресією і негативізмом. Емоційна стійкість притаманна учителям із низьким рівнем фізичної агресивності, зниженим негативізмом, образливістю та почуттям провини. Висока совісність властива чоловікам, що несхильні до фізичної агресії, зі зниженим рівнем негативізму та почуттям провини. Сміливість характерна чоловікам без негативізму. М'якосердя також пов'язане із низьким негативізмом і підозрілістю. Мрійливість характерна вчителям-чоловікам із низькою образливістю. Проникливість знижує багато показників агресії, такі як: фізична агресія, негативізм, підозрілість, почуття провини. Гнучкість знижує ризик прояву вербальної агресії. Високий рівень самоконтролю характерний для чоловіків із низькими показниками дратівливості, підозрілості, почуття провини.

Таблиця 4

Кореляція агресії вчителів із самооцінкою

	Фізична агресія	Непряма агресія	Дратівливість	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини
Жінки	0,31*	0,40*	0,40*	0,29*	0,46*	0,30*	0,24*	0,44*
Чоловіки	0,19	0,29	0,49*	0,37*	0,35*	0,54*	0,47*	0,41*

Примітка: * $\leq 0,05$; ** $\leq 0,01$

Розглянемо зв'язок самооцінки з агресивністю вчителів. Взагалі у вибірці педагогів спостерігається низька самооцінка. Чим вища самооцінка серед жінок-учителів, тим нижча ймовірність прояву всіх форм і показників агресії, особливо образливості. У чоловіків-учителів самооцінка не пов'язана лише із фізичною і непрямю агресією і найсильніше пов'язана із підозрілістю.

Подальшу діяльність вбачаємо у розробленні тренінгової програми профілактики проявів агресивності у професійній діяльності вчителів. Основні завдання тренінгової програми: формувати у вчителів уявлення про вербальний і невербальний характер прояву агресивності і причини їх виникнення в умовах професійної діяльності; розвивати практичні навички неагресивної поведінки, здатність до емпатії; набувати навички саморегуляції поведінки; розвивати емоційну стійкість особистості педагога; створювати орієнтацію на демократичний характер взаємин з усіма учасниками навчально-виховного процесу.

Висновки

1. Розвиток агресивності у педагогів пов'язаний із такими характеристиками, як тип навчального закладу, де працює педагог (загальноосвітній чи спеціалізований), особливості місцевості, де мешкає вчитель, предмет, який він викладає, та сімейний стан у випадку із підозрілістю як формою прояву агресії. Взаємозв'язку педагогічної агресії зі статтю вчителя, стажем роботи та кількістю дітей не виявлено.

2. Ймовірність прояву агресії вчителів у професійній діяльності підвищують такі фактори: синдром «професійного вигорання», екстернальний тип суб'єктивного контролю, незадоволеність роботою, низький рівень особистісної зрілості, низький самоконтроль, емоційна нестійкість, домінантність, схильність до переживання, почуття провини, низька самооцінка.

3. Створення програми профілактики проявів агресивності вчителів дасть змогу запобігти їх розповсюдженню у професійній діяльності вчителів. Вона має бути побудована на засадах розвитку емоційної стійкості, саморегуляції поведінки вчителів у напружених ситуаціях і емпатійних здібностей у педагогів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К.Маркова. — М.: Знание, 1996. — 308 с.

2. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Л.М.Митина. — М.,: Изд. центр «Академия», 2004. — 320 с.

3. Осницкий А.К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся / А.К.Осницкий // Вопросы психологии. — 1994. — № 3. — С. 61–67.

4. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога: учеб. пособие/ Е.М.Семенова. — М.: Психотерапия, 2006. — 256 с.
5. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності: навч. посіб. / В.А.Семиченко. — К.: Вища шк., 2004. — 335 с.
6. Форманюк Т.В. Синдром профессионального сгорания как показатель профессиональной дезадаптации учителя / Т.В.Форманюк // Вопросы психологии. — 1994. — № 6.
7. Чебыкин А.Я. Проблема эмоциональной устойчивости / А.Я.Чебыкин. — Одесса, 1995. — 195 с.

В статье рассматриваются результаты исследования, проведенного в рамках констатирующего эксперимента. Выявлена и проанализирована связь между проявлениями педагогической агрессии и факторами, влияющими на ее возникновение.

Ключевые слова: агрессивность, педагогическая агрессия, синдром «профессионального выгорания».

In this article we examine the results of research, which was held within the framework of establishing experiment. Connection between the displays of pedagogical aggression and factors, influencing its origin, is discovered and analysed.

Key words: aggressiveness, pedagogical aggression, professional burn-out.